

SOMOGYI GYÖRGY Magyar tenger magyar ecsettel

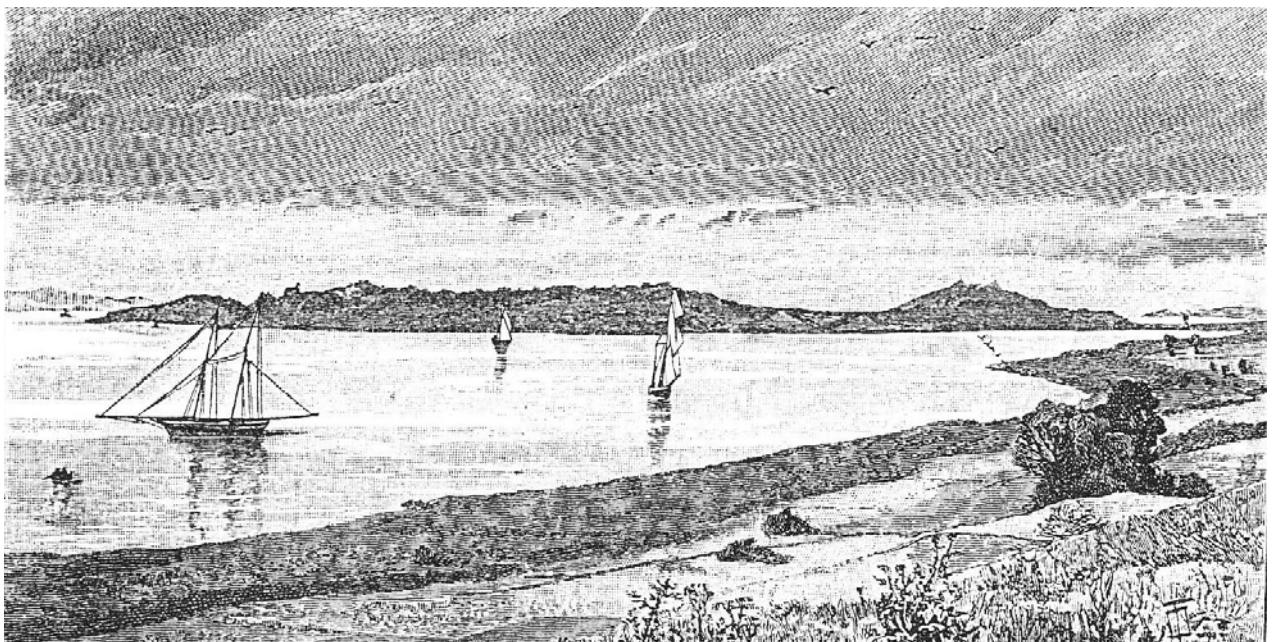
A Balaton ábrázolása

„Meotisi emlék”

A Balaton pusztán természeti jelenségként is a hazai táj egyik meghatározó eleme, kultúrtörténeti jelentősége pedig saját földrajzi öntudatunkban és a rólunk idegenben alkotott fogalomkörben is az Alföldével vetekszik. *Magyar táj magyar ecsettel* című szonettjét írva, Juhász Gyula ugyanúgy Tisza menti szülőföldjének ismérveit kereste, ahogy később József Attila *A Dunánál*, vagy korábban Petőfi *Az Alföld* „tengersík vidékin”, ahol a magyarokkal leginkább társított földrajzi alakulat található: a *puszta*. Abban jelenik meg a többi lovas néppel közös őshaza, *Hunnia* képe. Ám a Duna jobb partján fekvő *Pannónia* illír eredetű, „mocsárvilág” jelentésű, latin neve – meg a föltehetően hasonló értelmű és szláv gyökerű *Balaton* szó is – eredetmondánkból ismerős tájat idéz: a Meotiszt, vagyis az Azovi-tengert. Azt a helyet, ahol Hunor s Magyar szeme elől a Csodaszarvas – Arany János szavával – „elenyésze”. Pannónia beltengerét Eötvös Károly a századfordulón ugyanúgy „napkelet felől” szemlélte, ahogy fél évszázaddal később Cs. Szabó László, aki azt nem átallotta „ösmocsár”-nak és „meotisi emlék”-nek nevezni, amely „úgy játszik a színnel, mint egy perzsa szőnyegszövő”, s amelynek „tükrét esténként megérinti Seherezáde”. Herczeg Ferenc szerint a Balaton lényegét „a Meotis-tó felől kell megközelíteni”, mert „a Balaton a Kelet nyelvén, tehát az ősi magyarság nyelvén dicséri Teremtőjét”. Bartucz Lajos antropológus a XIX.

század végén a Jankó János által fényképezett „balatoni embertípusok” tanulmányozása, továbbá „testtani” (koponya- és csontváz-) vizsgálatok alapján jutott arra a következtetésre, hogy „a Balaton-vidéki lakosságban is jól felismerhető az ázsiai leszármazás”. Kosztolányi pedig nemcsak az *Alföldről* állította azt, hogy „Ez itt kelet... S a föld is Ázsiáról álmodik”, hanem a Balatonról is azt, hogy „a színek legyezője” itt „majdnem *napkeleti* pompában ragyog”. Nemes Nagy Ágnes *Balaton* című versébe kétszer is beleírta azt, hogy „mocsári tó”.

Mészöly Géza, a *paysage intime* nagy mestere (Szász Károly szerint „a magyar festészet”, Marjai Ödön – a *Szépművészet* című folyóirat szerkesztője – szerint „a paletta” Petőfije) a Mezőföld szittyós-zsombékos partvidékén, Akarattya és Szántód között ezt a keleti ösmocsárt örököltte meg. Követői közül Aggházy Gyula, Kovásznai Kovács István, Mesterházy Kálmán és mindmáig sokan ábrázolták a Balatonnak ezt a mocsár arcát. Mocsári vonások fedezhetők fel a nádasokban és a füzesekben zajló népelet – később a vadkacsa-vadász- és a horgászélet – ábrázolásában is. Fisch Jenő, Koszkol Jenő, Valentiny János és Pörge Gergely századvégi életképein vagy például Marastoni Józsefnek a német Adolf van der Venne festményéről akkoriban készített kőrajzán a bödönhajó, a halászok és a nádvágók is egy lápvilág kellekei. A Pásztor János füredi szobráról ismert szigonyos halász marcona külseje is ezt a világot idézi. Ősképét (1887-ben, *A magyar halászat könyvében*) Herman Ottó alkotta meg, és évtizedeken át számtalan másolatban terjedt. Az 1930-as években, többek között a keszthelyi Balatoni Múzeum jeles igazgatója, Dornyai Béla is ilyen „őshalászt” ábrázoló (rovásírásos) *ex librist* ragasztott a Balaton-ábrázolások általa összeállított jegyzékébe.

„Temérdek síkság”

Pannónia és Hunnia képét azonban nemcsak közös, „meotisi” emlékek mossák össze, hanem a *puszta* és a Dunántúl közepén álló víz síkja közötti képzetársítás is. Garay János már 1845-ben eljátszott *róna* szavunk kettős („lapály” és „vítükör”) értelmével, mikor a Balaton vizének „dús rónáját” „egy évezreden át ugarul állott”, majd a „hullámzabolázó” Kisfaludy gőzös által felszántott földdarabhoz hasonlította. Alig néhány esztendővel korábban mind az erre utazó angol John Paget, mind Kossuth és Széchenyi, mind a *Honderű* „Vidéki futár” rovatának tárcaírója még azon kesergett, hogy e roppant víz „pusztán” hever. Néhány évtizeddel később viszont Endrődy Sándor már látni vélte, hogy „mit lehet e roppant parlagból csinálni”. A „fölszántandó ugar” képzetét az a sajátságos körülmény is élte, hogy a tó medrét – vagy annak legalább egy részét – elég sokan akarták ténylegesen is fölszántani. A gondolattal már a rómaiak is eljátszottak, mikor a víz szintjét (292-ben, Galerius császársága idején) Siófok táján először szabályozták, 1764-ben pedig a tó térképét Krigel Sámuel már egy lecsapolási terv mellékleteként rajzolta meg. Richard Bright angol utazó 1814-ben értesült olyan elképzelésekről, hogy a tó közepének mélyítésével a víz szintjét számottevően lehetne csökkenteni, miáltal „130 000 holdra becsült” termőföldhöz lehetne hozzájutni. De még az 1800-as évek végén is léteztek olyan „vízelbánó” és „lecsapoló” társulatok, amelyek partbirtokos tagjai a tó kiszáritásához fűztek vérmes reményeket. Az országgyűlés fél évszázadon keresztül vitatkozott azon, hogy a víz alól kikerülő „futóhomok” alkalmas lesz-e földművelésre, s mikor a vízszint mindössze „5 és fél lábnyi” csökkentése mellett döntöttek, és az ennek megfelelően mélyített Sió gátját (1863-ban) ünnepélyesen átvágták, az eseményről a *Vasárnapi Újság* mégis azzal a címmel tudósított, hogy „A Balaton lecsapolása”.

A tudósítást egy – Újházy Ferenc vázlata alapján készült – szépen barázdált fametszet illusztrálta. A Balaton ábrázolásával azokban az évtizedekben legtöbbször ilyen fametszetek formájában találkozhattak, ez lévén az egyetlen magasnyomású eljárás, amelyet a könyvek és az újságok szöveg közti képeinek sokszorosításához alkalmazni tudtak. A fametszők pedig a vizet párhuzamos vonalak barázdáival érzékeltették. Így – Pollák Zsigmond, Rusz Károly, Morelli Gusztáv és sok kiváló tanítványuk keze nyomán – „felszántva” váltak országszerte ismertté Greguss János, Keleti Gusztáv, Vágó Pál és mások balatoni tájképei, többek között a *Vasárnapi Újság* meg a *Hazánk és a külföld* hasábjain, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*

című könyvsorozat dunántúli kötetében, Simonyi Jenő *Népiskolai földrajzkönyvében* és *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* című szakkönyvben is. Ugyancsak barázdálva lett híres Mészölynek az a *Balaton halásztanya* című festménye, amely aztán még 1926-ban, egy húszpengős bankjegyen is így köszönt vissza. Akkoriban gróf Apponyi Albert a Balatont már egyenesen „ösi termőföld”-nek, „a magyarság tősgyökeres talajá”-nak nevezte.

Akik viszont a „haszontalan vizet” éppen nem gazdasági szempontból méregették, azok a víztükör puszta látványától is mindig el voltak ragadtatva. A látóhatár „végtelenségében” – a nagy „alföldi rónaság”-hoz hasonlóan – a szabadság jelképét ismerték fel. Ez nemcsak jelentős költők, írók és festők, hanem tudósok, politikusok és hétköznapi emberek látásmódját is befolyásolta. Jókai (1858-ban) szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy még „az alföld végtelen rónáinál” is jobban megragadta a Balaton-vidék. Az *Aurora Hazai Almanach* 1862-ben fogalmazott úgy, hogy „egészen elragadja a nézőnek figyelmességét a Balaton vizének temérdek síksága”. 1894-ben a *Balaton* című képes újság egyik tárcaírója Petőfinek *Az Alföld* című versét, egy másik pedig Arany *Toldijának* a „tenger pusztaság”-ot említő sorait idézte úgy, hogy a sík víztükörre vonatkoztatta. Mindezt a vízben és a parton – olykor savanyúvizet adó, „hosszú gémű kútnál” – delelő gulyák és ménesek, „szomszéd nádasokból” idejárom vadludak és „dölt kéményű csárdákat” látogató, „szomjas betyárok” is indokolták, amiről például az osztrák Emil Adam *Die Gulya* című (1888-ban készült) festménye és a Balatonnál készített, legrégebbi fényképfelvételek – meg feljegyzések – java tanúskodik. Eötvös Károly minderre utalva írhatta azt, hogy a Balaton „szebb..., mint az Alföld”, majd – ötven évvel később – Rubinyi Mózes azt, hogy „a Balaton az én hazámnak, a délibábos Alföldnek vize”. A délibábot – és saját „szikes hortobágyi hazáját” – a Balatonnál írt és a *Jelenkor* hasábjain 1966-ban közölt jegyzeteiben Veres Péter is emlegette. A „délibábos ég” maga is kapcsolatot teremtett a Balaton és az Alföld között. 1892 májusában a *Természettudományi Közlöny* számolt be arról, hogy márciusban *fata morgana* volt látható a keszthelyi parttól, miután „a különböző hőmérsékletű és párában dús légrétegekben megtört fénysugarak fölemelték és csaknem a Balaton közepére vetették a somogyi partot”. A Balatont fél évszázadon át tanulmányozó Sziklay János szerint „Csöndes vízen gyakori tünemény a délibáboshoz hasonló légtükrözés. Különösen az alsó Balatonon járó hajóról láthatjuk ezt a tüneményt, amikor a víz kiáradni látszik, és a beláthatatlan messzeségbe vész, a

Nagyberek és a keszthelyi part fölött a boglári, a fonyódi hegyek képe mintegy úszik a levegőben”. Mikor egy másik jeles Balaton-kutató, Zákonyi Ferenc (harmadmagával) az 1940-es évek elején a Balaton méltatására kért fel neves, közéleti személyeket, azok ritkán mulasztottak el valamilyen párhuzamot vonni az Alföld és a Balaton, a pásztor és a halász között, s rendre „a víz rónáján” vélték felismerni a Balaton „magyar arcát”. Közülük ifjabb Gonda Béla (vízügyi szakíró, a *Magyar Hajózás* és a *Tenger* című szaklapok szerkesztőjének fia) írásából tanulságos bővebben is idézni: „Az ősi magyar, bölcselkedő, messze horizontokba tekintő, nyugalmas és derűs magyar léleknek két ősforrása, két őseredetű telephelye van: a Hortobágy és a Balaton. Mind a kettő egyaránt messze elterülő pusztá. Az egyik vízen, a másik szárazon. A Balaton és a Hortobágy adták meg a magyar léleknek ... a messze távlatot. Az egyik nyugat, a másik kelet felé. Nincs különbség, ahogy a balatoni halász vagy a hortobágyi pásztor várja a vihart, és szembenéz vele. Nincs különbség, ahogy a nyugodt vízű, tükörsima Balatonról felénk száll a csend ... (s) ahogy az ősi magyar puszták is a csendet ... sugározzák felénk. ... Az ősmagyar az ősidőkben a lova nyergében, majd később a botjára támaszkodva, végigtekintett a nagy és széles magyar rónákon. A balatoni halász és a balatonparti ősmagyarok is nagy és széles, a szárazföldi pusztákét messze felülmúló ... színjátékban ... gyönyörködve legeltethették tekintetüket végig mindig a legnagyobb magyar vízpusztán: a Balatonon.” Marjai Ödön szerint kár, hogy Petőfi nem járt a Balatonnál, mert „ez a Tó valahogy vízi-kifejezése az Alföld lelkületének, nyugalma és hirtelen haragja annyira magyar, hogy éppen olyan örökszép verseket válthatott volna ki nagy poétáinkból, mint a síkság, mint a pusztá”.

„Ornamentum Regni Hungariae”

A kiadásra csaknem hat évtizedet várt, majd 1999-ben *A Balaton dicsérete* címmel – „régiek” és külföldiek élményeivel kiegészítve – megjelent gyűjtemény egészére jellemző a *magyar* szó feltűnő halmozása, ugyanúgy, ahogy szülőföldjéhez való ragaszkodását – 1918 körül írt, említett szonettjében (*Magyar táj magyar ecsettél*) – Juhász Gyula is ezzel a kézenfekvő eszközzel hangsúlyozta. A hazai táj dicsérete értelemszerűen hazafias cselekedet. De még akiket legkevésbé lehetne hazafias túlbuzgósággal vádolni – például átutazó idegeneket is beleértve, – azok is, ha a Balatont elkezdtek dicsérni, előbb-utóbb annál a két szónál kötöttek ki, hogy *magyar tenger*. Vagyis annál a meghatározásnál, amit Földváry

Miksa (1941-ben az Országos Természetvédelmi Tanács ügyvezető igazgatója) úgy fogalmazott meg, hogy a Balaton egyaránt „nemzeti és természeti kincs”. Tengernek nevezhető természeti kincse sok nemzetnek van, de *ilyen* csak nekünk. A külföldiek ezt vérmérsékletüknek megfelelően nyugtázták. Joseph Lister, az 1800-as évek végén Balatonfüreden járt brit sebészorvos például „angol hidegvérrel”, olyanformán, hogy „nagy magyar tó”. Juliette Lambert, francia író nő ugyanakkor figyelte meg, hogy nálunk „nemzeti büszkeséggel mondják ki: magyar tenger!”, és hozzáfűzte: „miért ne lehetne magyar tenger a szép Balaton, ha 525 négyszög-kilométer kiterjedésű tükörrel lehet sváb tenger a Bodeni-tó?” A németek is észrevették, hogy *Der Ungar ist stolz auf ihn und nennt ihn gern „das Ungarische Meer”* (*Die Österreichisch–Ungarische Monarchie in Wort und Bild, 1896*) – vagyis, hogy a magyarok büszkék rá, és szeretik úgy nevezni: magyar tenger. A hazai dicshimnuszokba pedig másfél évszázadon át nem titkolt nemzeti öntudat vegyült. A *magyar tenger* szókapcsolatban – és bármelyik elemének halmozásában – rejlő, nyilvánvaló (költői) túlzás eszközei egy valóságos „Balaton-kultusz” szertartásnyelvét alapozták meg. Batsányi János szemében a Balatonon megjelent Phönix vitorlás „a magyar föld nagy népe újulásának képe” volt, Kisfaludy Sándor pedig úgy érezte, mintha „a nemzeti lélek a Balatonnak körét szállotta volna meg”. Garay *Balatoni kagylók* című versciklusának egyik darabjában „hazánk tengere” piros-fehér-zöld színekben tündököl. Jókai Balatonfüredről nem mulasztotta el megjegyezni, hogy ott „nemzeti dallamok” hangjait hordozza „az alkonyi lég”. Hazafias lelkesedés vezette Petrich András tollát és ecsetjét is, mikor (az 1820-as években) a Balaton környéki várakat és Festetich herceg balatoni flottilláját hadmérnöki pontossággal megörökítette. Egy másik világot járt hadmérnök „természet után rajzolt” *Balaton Albuma* sem véletlenül jelent meg éppen az 1848-as szabadságharc évében, miután alkotója, Szerelmey Miklós – mint pesti „műkönyomda intézet tulajdonos” – nevét Liebe-ről magyarosította. A víz siófoki „lecsapolásakor” a nemzeti zászlók (amint erről a Vasárnapi Újság említett tudósítója és Újházy Ferenc egyetlen ismert, Balatont ábrázoló festménye is beszámolt) „zöld ágakkal bevont piramisok” csúcán lobogva üdvözölték az érkezőket, és a hullámok moraja „a Rákóczi induló viharos hangjait” zúgta túl. Lyka Károly szerint az Országház ebédlőtermében lévő két freskón Körösfői Kriesch Aladár „ősi magyar foglalkozások képeit” festette meg: (egy bölényvadászatot és) egy balatoni halászatot. Bodnár Éva Mészöly Gézáról 1985-ben kiadott könyvében Jalsoviczky Károly negyvenegynéhány évvel korábbi írásából idézve állapította meg, hogy

Mészöly „színei magyar színek, levegője magyar levegő”. A Balatonnál Kosztolányi szerint is „magyarabbnak érezhetjük magunkat”. *A Balaton dicsérete* pedig azzal a – József nádornak tulajdonított – bókkal kezdődik, hogy a Balaton „Ornamentum Regni Hungariae – a magyar királyság díszé”, és tele van olyan kifejezésekkel, mint „a nemzet közkincese ... az egész országnak szemefénye” (Rott Nándor vespéremi püspök), ahol „a természeti kincseket a századok ... magyar patinával vonták be” (Preszly Elemér, nyugalmazott főispán, államtitkár), „mindenek felett: magyar” (Kun Andor újságíró), „az benne a legszebb, hogy magyar” (Hegyaljai Kiss Géza református lelkész, költő), „a magyar eget ... tükrözi” (Halápy János festőművész), „nagyon magyar” (Bókay János író), „magyar tó... benne a magyar lélek” (Schöpflin Aladár), benne „a magyar lelkület egyik életereje” (Ripka Ferenc, a Fonyód-bélatelepi Fürdőegyesület elnöke), benne „a magyar tájnak minden szépsége” (Kárpáti Aurél), vagy mint „mágikus medence, melyből erőt, szépséget, ifjúságot merít a nemzet” (Herczeg Ferenc). Van, aki szerint „fő értéke, hogy a miénk”, és a Magyar Vitorlás és Yacht Szövetség egyik alapítója szerint még „a magyar tenger vitorlásainak vetélkedése” is „nemzeti sport”.

„Tengerre, magyar!”

Más rajongók a *magyar tenger* szókapcsolatnak inkább a második (természeti) elemét hangsúlyozták – és hangsúlyozzák ma is. Pálóczi Horváth Ádám 1787-ben foglalta versbe hajkait „országunk kised tengerének”, majd a balatoni vihar élményét prózában is úgy elevenítette fel, hogy „a tihanyi partok aljában már kezdett a tenger dagadozni”. Három évvel később Baróti Szabó Dávid verselte meg reményét, miszerint „már Magyarországnak tengere fényre kelend”. A reformkor negyed századot megélt folyóirata, a *Tudományos Gyűjtemény* nemcsak azt állapította meg, hogy „a Balatont sok tudós férfiak nevezik Magyar Országgi Tengernek”, s hogy „a Balaton Tava

nagyságára nézve méltán Magyar Tenger”, hanem azt is, hogy vize „szüntelen mozog, tengerképpen áradni és apadni látszik”, hogy „Tengerre emlékeztető vitorlás hajók viszik itt az utast”, s hogy a gardával, „ha bésóztatik, héring gyanánt lehet élni”. A sajtó a Balaton hullámain, hajóit és halait egyaránt a tengeréhez hasonlította. 1839-ben a *Regélő* tárcáírója is egy balatoni hajóútért lelkesedett így:

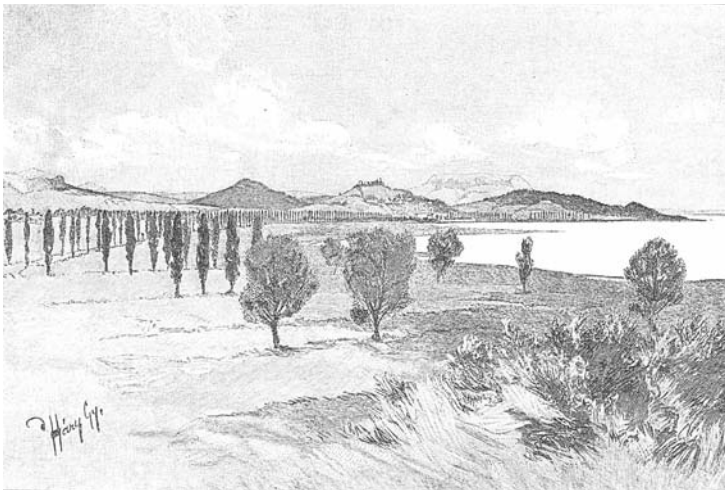
„szép volt... mint ifjúságom álmai! Tengeren képzeltem magam...” Jókai 1845-ben az *Életképek* hasábjain közölte, hogy „a Balaton méltán igényli a magyar tenger nevet, mert picziny alakban a hullámzó tengert varázsolja vándora elébe”, 1858-ban pedig a *Vasárnapi Újságban* írta, hogy hála „a mi kis magyar tengerünk-

nek... még egy kis, szelíd tengeri betegséget is érhetünk”. A századvégen a *Pesti Napló* „magyar tengeri fürdő”-nek nevezte Siófokot, és „a tengeről” küldött tudósításként jelentette meg Makai Emil beszámolóját balatoni utazásáról. Eötvös Károlyt „Bakonynak, Tihanyinak, tengervíznek édes öllekezése” kápráztatta el. A *Pesti Hírlap* „A magyar tengeren és partján” címmel közölte Sziklay tárcalevelét, a *Balaton* című „társadalmi és közművelődési közlöny” pedig váltig állította, hogy Siófok – ahol akkor már a második Magyar Tenger Fürdőház ékeskedett – „a mi tengervidékünk igaz gyöngye”, és hogy a közlöny névadója valójában „legendákkal átszótt tenger”. Ez a hosszú életű, vasárnapi képes újság 1909-ben még a Nagyberek nevét is „Magyar Kistenger”-re változtatta, és a befagyott Balatont is „magyar jégtenger”-nek nevezte. (Petőfi *A puszta télen* megfigyelt látványáról számolt be úgy, hogy „Mint befagyott tenger, olyan a sík határa”.) A Balatoni Szövetség 1911–1915 között kiadott, hivatalos idénylapjának fejlécén természetesen az állt, hogy *Magyar Tenger*. Pekár Gyula szerint Mészöly „a magyar tenger rejtett, parti zugaihoz” vonzódott, Marjai szerint pedig az ő palettája „érelte meg azokat a színeket..., melyek teljesen fejezték ki a magyar tenger vizének és partjainak bűbáját...”

A hullámokkal küzdő, evezős balatoni halász irodalmi és festői alakja – meg a révészé, akit legtöbbször már csak Pásztor János füredi szobra alapján tudnak elképzelni

– egyenesen a népmeséinkből és a *János vitéz*-ből ismerős Óperenciás-tenger habjaiból bukkan elő. Jókainak *A rémhalász* és *A Balaton völgyénei* című „beszélyei” a halászt ugyanúgy a természet gigantikus erőivel viaskodó tragikus hősként mutatják be, mint az utóbbinak a Vasárnapi Újságban közölt, Morelli által metszett illusztrációja vagy a fiatal Benczúr Gyula 1865-ben készült festménye, a *Baltoni halászagédia*.

De hasonlóan tengeri horderejű viharok bárázdálják Rezes Molnár Lajos (1949-ben festett) vagy Boromisza Tibor (1950-ben, rovásírással jelzett) balatoni öreg halászának homlokát is. A Balaton vizének „végtelen szövetjén” „örök evezőket” mozgató révészeket pedig Krúdy Gyula írta le (1921-ben) olyanoknak, „akik már

Jézust a tengeren hajókázták”. Szerelmey az első balatoni gőzhajó első (angol) kapitányát is olyan, „viharedzett férfiú”-ként jellemezte, aki mielőtt „a magyar tengerre jutott volna, ... bejárta a föld számos, nagy tengerét”. A balatoni gőzhajón a XX. század eleji magyar gyerekek Sebők Zsigmond által megálmodott kedvence, Mackó úr is „tengeri medvévé” vált, és a „hidegfürdő”-ben azzal a kossuthi szállóigével szállt vízre, hogy „Tengerre, magyar!”

A földtan tudósai sokáig vitatkoztak azon, hogy „tengermaradvány-e a Balaton”, és a fürdőorvosok is sokáig tengeri klímát, hullámverést és fővenyt, sókat és árpályt, „a tengerszintével majdnem egyenlő” légnymást meg hasonlókat emlegettek. A *Balaton* című (említett) folyóirat – Mészöly Gyula Balatonfüreden, akkoriban kiadott, *A Balaton-kultusz és a kisemberek* című könyvét idézve – 1909-ben azt közölte: „A Balaton tenger tulajdonságát mutatja, hogy nyári, nagy viharokkal víztölcsér képződik rajta”. Egy ilyen, 1863-ban észlelt víztölcsért – amely Tihany irányából „mértföldekre elhangzó zúgással haladt az akaratyai és aligai partok felé” – „elbeszélés nyomán Provitinszky F.” meg is festett, s a képet a lap be is mutatta, majd a következő számban egy az év augusztus 29-én, sokak által látott víztölcsérről tudósított. A következő évben Vutskits György Keszthelyen egy *A Balaton és a tenger élete* című könyvet jelentetett meg. Krúdy 1914-ben „a magyar tenger partján” töltött, holdas estéről áradozott. A köröshegyi művésztelepet alapító Boromisza ugyanakkor azon méltatlankodott,

hogy a Balatonból egyesek „fenyvesekkel körített tavat” igyekeznek csinálni, pedig éppen „legkarakterisztikusabbak a rálátások”, ahogy „lebeg az ezer szint váltó víztükör, a végtelenségbe nyúlva, tenger hatással”. Móricz Zsigmond még 1940-ben is ilyenformán csapta össze a tenyerét: „Ekkora tenger – amit a hal szeret!”. Sziklay ekkortájt írta le, hogy a Balatonnál „képzeletünk... végtelenségbe vesző tengerképet láthat”. *A Balaton dicsérete*

csupa változat arra témára, hogy a „magyar tenger”. Költők, írók, festők és politikusok hányatott évtizedeken át nevezték „beltenger”-nek, „fiatenger”-nek, „löszenger”-nek és „tündérvölgygyé varázsolt Holttenger”-nek. Mondták és írták róla, hogy „tengerről álmodik”, hogy „egy óceán itt rekedt fürge-tege”, hogy „tükre szí-

nekben pompásabb a tengernél”, hogy „az elveszett magyar tengert pótolja”, meg hogy „Pannontó”, mely „tengert tud játszani”, s amelyben „benne él a tenger végtelensége” és „a végtelenség harmóniája”. Takáts Gyula 1955 táján – *Egry József* festészetével összefüggésben – írta azt, hogy „Napalkonyán a tó Sárga Tenger”, Fodor András 1958 körül azt, hogy „reflektorok kéréje hull a vízre, s tengert növeszt köré a vak világ”. Pilinszky János is akkortájt vélte hallani a szigligeti alkotóház szobáiban: „mintha a mezítlábas tenger bolyongana a falaikban”. Keresztury Dezső 1960-ban tette közzé, hogy „a Balaton tenger-panorámája ember-szabású”, s hogy a tó fölé szálló, tihanyi libák „a Balaton albatroszai”. Tüskés Tibor pedig Hunfalvy Jánostól vett XIX. századi idézettel címezte egyik XX. század végi könyvét, ilyenformán: „Gyönyörű magyar tengerke”.

„Magyar Paraditsom”

Am rajongásban valamennyiükön túltett a török Evlija Cselebi, mikor XVII. századi útleírásában megállapította, hogy a Balaton vidéke „valóságos földi Paradicsom”. Vagy Vörösmarty, mikor kétszáz évvel később észrevette, hogy a Balaton „a legtisztább szem, mely valaha egekbe tekintett”. Egry József újabb száz esztendő elteltével döbönt rá, hogy a Balaton „a természet örömkönnye”. Halász Gyula

pedig, aki az 1921. évi *Balaton évkönyv*ben Lóczy Lajost meg *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* című kiadványt dicsőítette, úgy vélte, hogy „a Balaton ma a földkerekség legtökéletesebben ismertetett területe”. A már idézett Garay a Balaton mellékét (1845-ben) ugyanúgy „tejjel mézzel folyó Kánaán”-nak, a *Balaton* című társadalmi és közművelődési közlöny pedig (1893-ban) „európai Kánaán”-nak nevezte, ahogy Fazekas Mihály akkor már évtizedek óta népszerű dalában „áldott Kánaán” volt a „Hortobágy mellyéke”. Veres Péter – említett balatoni jegyzeteiben – a sárgabarack hortobágyi becsületére utalva írta, hogy Akarattyán azért vett telket, mert ott, a sok gyümölcsfa láttán, „Kánaán-élménye” volt. A „Balatonról és Balaton mellyékről” 1826-ban „néhány leveleket” írt Hrabovszky Dávid szerint az „megérdemli a Magyar Paraditsom nevezetét”. Kossuth Lajos azt írta, hogy „aki a Mindenható mosolyát egy földi képben látni sóvárog, ezt nézze meg”, Jókai pedig ugyanezt a vidéket „magyar Tempe-völgy”-nek, „a világ legszebb panorámájá”-nak és „édeni táj”-nak nevezte. Amit „a rónák végtelenjén” Petőfi úgy vetett papírra, hogy „szép vagy, alföld”, azt itt Berzsenyi úgy foglalta össze, hogy „valamerre veted szemeid, szép minden előtted”. Ebben kortársa, Kis János sem kételkedhetett, amikor a Balaton mellékét a Paradicsomkert görög és zsidó képét idézve szólította meg úgy, hogy „Hol van az a Tempe, az az Éden, Hol valami hozzád fogható?”

Ez minden bizonyosan nemcsak akkortájt volt költői kérdés, hanem már századokkal korábban is: mikor az itt élőket (rejtélyes eredetű) római kori *Seuso-kincs* részeként megismert, IV. századi *Pelso-* (azaz Balaton-) *tál* készítője ugyancsak valóságos földi Paradicsomkert lakóinak ábrázolta, s őket vizet idéző díszítménnyel, kettős futóhullámmal vette körül. Hasonló képzet társul a Balaton-vidéki pásztorművészet vízfolyásos (más néven „ökörhúgyos”) mintával díszített termékeihez, amelyek a világot mintegy víztükörben ábrázolják. Az éltető víz paradicsomi – aranykori – állapotokat idéz. A Balatonnál Berzsenyi „döbrent elméjét” is „a fényes előkor” nyelte el:

*Jer: nézd a Balatont, mikor a nap reggeli lángja
Tükrözetén reszket, s mikor a hold fénye alatt ég;
[...]*

*Itt meredek sziklák tetein sok régi erős vár
Omladozó falain lebeg a mult hajdani képe,
S elnyeli a döbrent elmét a fényes előkor;
Itt a századokat látott vadonok feketednek,
Nézd, valamerre veted szemeid, szép minden előtted.*

Kisfaludy „keble, agya” is „az Előkor nagy képével” telt meg:

Mély csendben a Balatonnak [...]
sima, fényes tüköre, Elmémet ti ragadtátok
S annak egén hegyhullámos, A képzelet szárnyain
Erdőbodros, szép köre. A költészet országába
[...] *[...]*

Ti, lelkesebb ősök lakta, S az Előkor nagy képével,
Százados váromlékok! S elhunyt ősink emlékével
Te, Bakornak rengetegje, Keblem, agyam megtelvé:
Borzasztó vad árnyékok! Éneklőtök lettem én

Az *idill* szó eredeti (Theokritosz *eidüllion*jainál is régebbi) „előkép, öskép” jelentésének megfelelően a balatoni idill költői és festői – de a Balaton legközönségesebb rajongói is – mindig a földi lét és a történelem kezdeteit idézik és a múltnak a tájban való jelenlétét hangsúlyozzák. A víz számukra *őselem*, amelynek bűvös tükörében a part föld- és társadalomtörténeti arcu-
lata megszépül és nem múlandó értékek hordozójává válik. Az európai – így a balatoni – tájfestészet is egykor abban a meggyőződésben fogant, hogy a táj ember és természet mitikus kapcsolatának szövevénye, s benne a víz, a hegyek és az égbolt múltja sem vész homályba, hanem hitregék fényében ragyog. Ezt igyekeztek részben legendás, történelem előtti, részben történelmi képzetársításokkal – várakkal, templomokkal, életképekkel – hangsúlyozni, és ezt a „stílust” nevezték el *ösi, rege* szavunk nyelvújítási származékával „regényes”-nek (amit aztán túlélt a német eredetű „romantikus”). Ligeti Antal, Brodszky Sándor és Telepy Károly balatoni tájképein az idő járására figyelmeztető képelemek – az előtérben málló kövek, korhadó farönkök és tátongó szakadékok vagy a háttérben tornyosuló fellegek és fenyegető viharok – pusztán a kiemelés hasonló eszközei, mint Kisfaludynál „a Balatonnak sima, fényes tüköre” mögött leselkedő „borzasztó vad árnyékok”, vagy Berzsenyi idézett versében a „fényes előkor” mellett feketedő „vadonok”. Még a német ajkú s inkább a Balaton környéki hegyekhez és várromokhoz vonzódo festők, rézmetszők és kőrajzolók (Rudolf Alt, Ludwig Rohbock, Johann Martin Schärmer, Rudolf Swoboda, Jacob Waltmann, később a magyarrá lett Reissmann Károly Miksa és mások) balatoni képein is magára vonja tekintetünket a távoli víztükörben megcsillanó fény. Ez a zenében *kontrapunkt*, a festészetben *chiaroscuro* vagy *clair-obscur* szakkifejezéssel illetett eljárás is nyilvánvalóan az eszményítés kelléke volt. Hasonlóképp, mint Barabás Miklós 1846-ban, menyeg-

zói szerencsekívánatként festett, Fortuna a Balaton felett című képén az *allegória*. Az eszményt a végtelenbe nyúló víztükör testesítette meg. A Balaton festőit legjobban a víznek egy magaslatról eléjük táruló képe bővölte el, és ebben két meghatározó földtani alakulat játszott közre. Egyik a Mezőföld peremén – Aligától Keneséig – emelkedő „magaspart”, másik a Szépkilátó. Az előbbiről nyíló kilátást Molnár József, Keleti Gusztáv és más „hivatásosok” mellett olyan kiváló „műkedvelők” is megfestették, mint a miniszteri tanácsos Than László – Morelli és Ruzs pedig fába metszve, műnyomatok, újság- és könyvillusztrációk formájában népszerűsítették. Az utóbbiról Brodszky, Telepy, Spányi Béla nyomdokain ugyancsak számtalan festő, metsző (és fényképész) legeltette szemét a „tanúhegyeknek” a Balatonban tükröződő ábrázatán. Panorámaképeik nemcsak – értelemszerűen – vízszintes szerkezetűek, hanem alaptémájuk is a víz. A part csupán olyasmi, aminek Kisfaludy tekintette: „A hosszan nyúlt víztükörnek zománcos földrámája”. Herczeg Ferenc a XX. század közepén joggal vonhatta le azt a következtetést, hogy „a balatoni tájképnél nem a parton, hanem a vízen van a hangsúly”. A köröshegyi művésztelepet alapító Boromisza nem hiába méltatlankodott, mint szó volt róla, hogy a Balatonból egyesek „fenyvesekkel körített tavat” igyekeznek csinálni, pedig éppen „legkarakterisztikusabbak a rálátások”, ahogy „lebeg az ezer szint váltó víztükör, a végtelenségbe nyúlva, tenger hatással”.

„kusza eleven semmi”

Ezt a hatást – és a Paradicsomkert képzetét – már sem fenyőfákkal, sem idegenforgalmi propagandával nem lehetett fokozni. Akik ezt – főleg gazdasági érdekekre hivatkozva – megpróbálták, azok a *kultusz* fogalmát a feje tetejére állították. A Keszthelyi Hírlap már 1893-ban diadalittasan közölte, hogy „a Magyar Tenger kultusza ... nem eszmény többé..., hanem nemzetgazdasági program”. Ez a program aztán – a halászat, a borászat és a bányászat nagyüzemi módszereivel meg az idegenforgalom növelésével – nemcsak a szemlélhető tájat, hanem a szemlélődők szemléletét is alaposan megváltoztatta. Vegyes érzelmeiket Keresztury Dezső (1940-ben) azzal jellemezte, hogy „a romantikus Balatonképet egyre jobban elhomályosítja az új valóság”, és hogy Vajda János 1884-ben, *A Balaton partján* írt versoraiban „már a modern ember töprengő bánata lebeg a tünékeny habok felett”. Vajdának ez a verse az impresszionista, vagyis pillanatnyi benyomásokra hagyatkozó szemlélet iskolapéldája: benne minden „illanó”,

„játszi”, „tünő” és „elmúló”, vagyis a költőnek a természetbe vetített, magányos énjéről árulkodik.

*És a ringó, kergetőző Váltakozva majd egy bölcső
Millió hab a tavon Majd meg egy-egy sírhalom.*

A Balaton modern festői hasonlóképpen magányosodtak el. A táj mint maradandó – történelmi és közösségi – élmény helyére saját, illékony benyomásuk került. A természeti jelenségek kezdtek elveszíteni jelképes értelmüket, és pusztán az anyagvilág törvényszerűségeiként bukkantak fel. A hetvenéves Szinyei Merse Pál tíz képet festett a fonyódi hegyről, de vásznain az élénk színű természet nem kevésbé lakatlan, mint Csók Istvánnak az aligai partokat minden méltóságuktól megfosztó képén, vagy a *Balatoni vihar* és a *Szivárvány a Balaton felett* című festményein. A szivárvány – jöllehet azt a tihanyi apátság távolba vesző képe még többé-kevésbé értelmezi – majdnem olyan közömbös, kérlelhetetlen tényként jelenik meg az embertelenül haragos hullámok fölött, mint a közéjük csapó, a szivárványával ellenkező jelentéstartalmú villám.

Az 1925-ben kiadott *Balatoni kalauz* festőművész szerzője, Bosznay István a „korszerű” felfogásnak megfelelően állapította meg, hogy a Balaton „állandóan változtatja arculatát”. Az írónak (de semmiesetre sem a „másvilág” hittudós szakértőjének) tekinthető Nári Szabó Gyula sem állt egyedül azzal a nézetével, hogy a Balatonnál még a „másvilág” sem lehet szebb, mert itt „millió és millió festő lakik”, és azok „minden pillanatban... más és más színekkel festik be a vizet”. Miközben a földrajztudósként, szakmai érdeklődésből festő Cholnoky Jenő a *Szép művészet* című folyóiratban a „száz kilométeres sebességgel röpködő ecsetekkel” hadonászó „zeniket” kárhóztatta, a légtükrözéssel kapcsolatban már idézett Sziklay éppen Cholnokynak *A Balaton színeiről* írt tanulmánya nyomán iparkodott ezt a sietséget tudományosan is megalapozni. A víz színváltozásainak okait elemezve, (1941-ben) „egy festő”-re hivatkozva állította, hogy a Balatonnál „csak pasztellal szabad színvázlatokat csinálni”, mert az ecset ehhez túl lassú, ráadásul „a festő fantáziája szabadon csaponghat a való kép sérelme nélkül, mert... nincs az a fantázia, mely utolérhetné a Balaton szintobzódásait”. Ezt – balatoni pasztellképeiből ítélve – már korábban igyekezhetett megszívlelni Nagy István is, Móricz Zsigmond pedig úgy fogalmazott, hogy „a Balaton elegáns színeskréta árnyalatokban fekszik” és merő „szemkápráztatás”. A tó partján Kunffy Lajos – saját szavaival – „a gyorsan változó

színárnyalatok megrögzítésére” készített vázlatokat. Herczeg Ferenc is írt olyat, hogy a tó legszembevetőbb vonása „káprázatos színjátéka”, és hogy még várat magára az, aki – mint angol tájképfestők a londoni ködöt – „festőecsettel a kezében megmagyarázza a Balaton tündérjátékait”.

Ezt a festőt sokan Egry József személyében vélték megtalálni. A Balaton legjelentősebb modern festőjének számító Egry képein azonban maga a táj köddé vált és felszívódott, vagy színfoltok darabjaira hullott szét. Saját maga ezt azzal indokolta, hogy „a látott dolgokkal” ő csak addig foglalkozik, amíg „a lényeg... fel nem szívódik” emlékezetében, s „a fény, a pára *formát* nyer”. Csánky Dénes szerint viszont (aki 1942-ben, Heincz Katalinnal együtt összeállította a Balatonról festett képeket addig kiállító magyar művészek névsorát, és *A balatoni tájképfestészet*ről tanulmányt írt) a formák Egrynél éppenséggel „megszűnnek, és csupán a víz és a levegő nagy, távlati síkjai élnek”. Egry kétségtelenül magát az elvont teret, időt és fényt – vagyis „az Isten lábát” – igyekezett megragadni, és követői is arra vállalkoztak, amit Halápy János, a Balaton víztükrére célozva, kiáltványként fogalmazott meg: „Festők! Ha ennek a tükörnek a szélére álltok, erősen tartsátok az ecsetet a kezeitekben, mert a legnagyobb dologra vállalkoztatok: a végtelenség magyarázatára, a megfoghatatlan megragadására...” Ez a nagy, modern vállalkozás valóban azt próbálja érzékeltetni, ami a festészet lehetőségeit meg-

haladja. Az eredményt Weöres Sándor (Egryről 1957-ben írt versének foglatatában) így összegezte:

„fönn egy nagy semmi [...]

lenn egy nagy semmi fénybe-mossa termetét

köztük a kusza eleven semmi” aztán elolvad az ember

Ezzel a vállalkozással a festészet átlépte a tájbrázolás határait, és érdeklődése elvontabb látványelemek felé fordult...

„A Balatonnál sok festő nyaral, de még több nyaraló fest”

Ezt a hírlapíró Rákosi Jenő még azelőtt állapította meg, hogy a fürdőhelyek vendégeknyveiben a tó körül vándorló, Balaton-ösztöndíjas festőkről szóló bejegyzések – az 1930-as évek végén – megjelentek volna. 1942-ig harmincnegyzet ilyen állami ösztöndíjas mutatkozott be a Nemzeti Szalon Balaton-kiállításain, és a Csánkyék-féle említett névsor velük együtt négyszázhatvanhárom festőre duzzadt. Ez a szám azóta többszörösére növekedhetett, a fenti, mindmáig érvényes megállapítást azonban azzal is kiegészíthetjük, hogy *legtöbben mégis fényképeznek*. Az igényesebbek nemcsak önmagukat és saját fürdőelményeiket, hanem az emberlakta kultúrtáj történelmi örökségéről visszaverődő fény képét is igyekeznek megörökíteni.

